

تنوع گونه و رده‌بندی ماهیان در ایران

Fish Species Diversity and Taxonomy in Iran

تنوع و پراکنش گونه‌های ماهیان از لحاظ تعداد گونه و جنس در هر خانواده در حوضه جنوبی دریای خزر و نیز خلیج فارس و دریای عمان بیان می‌شود.

تنوع گونه‌ای ماهیان حوضه جنوبی دریای خزر

وقتی از ماهیان دریای خزر سخن به میان می‌آید، همه ذهن‌ها متوجه برخی گونه‌های خاص این منطقه مانند ماهیان خاویاری و ماهی سفید می‌شود که البته این گونه‌ها از آبزیان شاخص این منطقه به‌شمار می‌آیند، اما کمتر نگاهی به تمام حوضه آبریز انداخته می‌شود که شامل رودخانه‌ها، تالاب‌ها و مناطق دریایی است. اگرچه در نگاه اول به‌نظر می‌رسد بسیاری از نقاط این حوضه دارای فون ماهیان یکسانی باشند، اما بررسی‌هایی که طی سال‌های گذشته در این منطقه انجام شده است، نشان می‌دهند که تفاوت‌های بارزی در پراکنش گونه‌ها در بوم‌سازگان‌های رودخانه‌ای و دریایی این حوضه برقرار است. مثلاً، تنوع گونه‌ای ماهیان رودخانه‌های غربی مانند سفیدرود و ارس بیشتر از رودخانه‌های شرقی مانند اترک و گرگانرود است. گونه‌هایی مانند شکم‌سیاه ارس (*Chondrostoma cyri*) و مروارید ماهی (*Alburnus filippi*) تنها در رودخانه‌های ارس و سفیدرود یافت می‌شوند و در شرق خزر زیست نمی‌کنند، و یا در رودخانه‌های شرقی دریای خزر تاکنون جمعیتی از ماهی قزل‌آلای خال‌قرمز یافت نشده است. این گونه از غرب دریای خزر تا شرق (آخرین منطقه پراکنش این ماهی با توجه به اطلاعات کنونی، رودخانه تجن است) یافت می‌شود. در بخش‌های تالابی، تالاب انزلی دارای ویژگی‌های خاصی است که باعث شده گونه‌های منحصربه‌فردی در آن زیست کنند که در شرق یافت نمی‌شوند: گونه‌هایی چون بچه‌سوف (*Perca fluviatilis*)، سیم (*Abramis brama*)

و... در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که تنوع گونه‌ای ماهیان آب شیرین در جنوب غربی دریای خزر بیشتر از جنوب شرقی آن است. متأسفانه در بخش‌های دریایی، اطلاعات زیادی در دسترس نیست. تنها می‌توانیم از اطلاعات صید ماهیان با ارزش اقتصادی و یا نتایج حاصل از بررسی وضعیت ذخایر کیلکاهای دریای خزر و صید گونه‌های همراه بهره گرفت. نتایج این بررسی حاکی است که تنوع گونه‌ای ماهیان در شرق بیشتر از غرب است (۱).

جدول ۱. تعداد جنس و گونه‌های خانواده‌های ماهیان حوضه جنوبی دریای خزر (۱)

تعداد گونه	تعداد جنس	نام فارسی خانواده	خانواده	راسته
Petromyzontiformes	Petromyzontidae	مارماهیان دهان گرد	۱	۱
Acipenseriformes	Acipenseridae	ماهیان خاویاری	۲	۵
Anguilliformes	Anguillidae	مارماهیان حقیقی	۱	۱
Clupeiformes	Clupeidae	شگ ماهیان	۲	۷
Cypriniformes	Cyprinidae	کپور ماهیان	۲۴	۳۱
	Cobitidae	سگ ماهیان جویباری	۲	۳
	Nemacheilidae	سگ ماهیان جویباری	۲	۳
Siluriformes	Siluridae	اسبله ماهیان	۱	۱
Salmoniformes	Esocidae	اردک ماهیان	۱	۱
	Salmonidae	آزاد ماهیان	۲	۲
	Coregonidae	سفید ماهیان	۱	۱
Antheriniformes	Poeciliidae	گامبوزیا ماهیان	۱	۱
	Atherinidae	شیشه ماهیان	۱	۱
Gasterosteiformes	Gasterosteidae	سه‌خاره ماهیان	۲	۲
	Syngnathidae	نی ماهیان	۱	۱
Perciformes	Percidae	سوف ماهیان	۲	۳
	Mugilidae	کفال ماهیان	۱	۲
	Gobiidae	گاو ماهیان	۶	۱۳

ماهیان غیربومی نیز شامل این فهرست‌اند.

تنوع گونه‌های ماهیان خلیج فارس و دریای عمان

براساس آرای برخی پژوهشگران، ماهیانی که امروزه در خلیج فارس زیست می‌کنند، تقریباً از دوره ائوسن تا پلیستوسن تکامل یافته بودند و همین روند، شکل‌گیری یا اشتقاق ماهیان خلیج فارس را تأیید می‌کند. عوامل تاریخی ماقبل پلیستوسن در سرانجام و تکامل نهایی تاکسون‌های مختلفی که امروزه زیست می‌کنند نقشی نداشتند. در واقع، می‌توان گفت فون ماهیان امروز خلیج فارس در نتیجه پراکنش یا نفوذ گونه‌های اقیانوس هند از طریق خلیج عمان و تنگه هرمز تشکیل شده است. ویژگی‌های خلیج فارس و قرار داشتن این کل حوضه بر روی منطقه فلات قاره را می‌توان از مهم‌ترین دلایل حضور گونه‌های بومی و یا به بیان دیگر، بوم‌گرایی گونه‌های متنوعی از ماهیان در گروه‌های مختلف بوم‌شناختی به‌شمار آورد. بومی شدن گونه‌ها یا بوم‌زادی (Endemism) گونه‌های ماهیان در حوضه‌های دریایی، یکی از مباحث پیچیده جغرافیایی زیستی

تاکنون، با در نظر گرفتن ماهیان غیربومی در این منطقه، ۵۳ جنس و ۷۹ گونه، متعلق به ۱۸ خانواده و ۱۰ راسته، شناسایی شده است (جدول ۱) که در این میان، خانواده کپور ماهیان و گاو ماهیان از لحاظ تعداد جنس و گونه متنوع‌ترین خانواده‌ها به‌شمار می‌آیند؛ ضمن آنکه تعدادی از خانواده‌ها مانند شیشه ماهیان، سوزن ماهیان و اردک ماهیان تنها دارای یک جنس و یک گونه‌اند. ماهیان شناسایی شده اغلب ساکن آب شیرین (رودخانه‌ها و تالاب‌ها) اند و حدود ۲۳ درصد از آنها را ماهیان مهاجر از دریا به رودخانه تشکیل می‌دهند. فراوانی ماهیان غیربومی در سال‌های اخیر برای توسعه پرورش ماهی و یا تصادفی به‌همراه سایر گونه‌های پرورشی و احداث کانال ولگا دن در این منطقه افزایش یافته‌اند و حدود ۱۷ درصد از گونه‌های این منطقه را به خود اختصاص داده‌اند. ماهی کاراس و گامبوزیا، در میان ماهیان غیربومی، بیشترین پراکنش را در سطح منطقه دارند (۱).

تنوع گونه و رده‌بندی ماهیان در ایران

شیرین وابسته‌اند (Anaderomous) که از جمله آنها می‌توان صبور (*Tenuilosa ilisha*) را برشمرد که به محیط آب شیرین مهاجرت می‌کند و یا برای تغذیه به رودخانه وارد می‌شود. *Carcharhinus leucas* هم از این جمله است. تعداد ۲۹۴ (۳۲/۴ درصد) به زیستگاه‌های بستری و ۶۱۳ گونه (۶۷/۶ درصد) به زیستگاه‌های سطح‌زی تعلق دارند. گونه‌های آبسنگ مرجانی (۱۴/۳ درصد) و پیرامون آبسنگ‌های مرجانی (۴۷/۸ درصد) از بیشترین فراوانی و تنوع گونه‌ای برخوردارند و ماهیان زیستگاه‌های بستر علفی و جلبکی (۱/۹ درصد) و آزاد اقیانوسی (۳/۳ درصد) کمترین تعداد و درصد تنوع گونه‌ای زیستگاهی را دارند. ۱۳ گونه به‌عنوان گونه‌های بومی انحصاری (Endemic) گزارش شده‌اند که منحصر به خلیج فارس و تنگه هرمزند (۲).

جدول ۲. تعداد خانواده‌ها و گونه‌های ماهیان خلیج فارس و تنگه هرمز به تفکیک گروه ماهیان غضروفی (کوسه و سفره ماهیان) و

ماهیان استخوانی (۲)

گروه ماهیان		تعداد خانواده	تعداد گونه
ماهیان غضروفی	کوسه ماهیان	۱۸	۵۹
	سفره ماهیان	۱۰	۳۴
ماهیان استخوانی		۱۲۹	۸۱۴

کتاب‌شناسی

- ۱- عبدلی، اصغر و نادری، مهدی. (۱۳۸۷). تنوع زیستی ماهیان حوضه جنوبی دریای خزر. انتشارات علمی آذربایجان.
- ۲- عوفی، فریدون، فاطمی، محمدرضا، مطلبی، عباسعلی و کد، برایان. (۱۳۹۵). نگرشی بر جغرافیای جانوری و همپوشانی زیستگاهی ماهیان خلیج فارس در حوضه اقیانوسی هند-آرام. فصلنامه علمی پژوهشی محیط زیست جانوری، سال هشتم (۴)، ۱۲۵-۱۳۲.

اصغر عبدلی

عضو هیات علمی دانشگاه شهید بهشتی

جانوران کنونی محسوب می‌شود، که مستلزم تحقیقات و مطالعات مستمر است. در نتیجه، اعلام نظر نهایی در مورد بومی شدن گونه‌ها در یک محدوده یا حوضه، قطعی نبوده و نمی‌توان گونه‌های دریایی را به یک محیط وابسته و منحصر دانست. علت آن است که علیرغم سدها و موانع طبیعی در محیط‌های زیردریایی، جریان‌های دریایی، طبقات و لایه‌های گرمایی و شوری، روابط شکار و شکارچی و بسیاری دیگر از عوامل محیطی زنده (Biotic) و غیرزنده (Abiotic)، به‌ندرت به سازش‌پذیری و سازگاری با محیط ماهیان می‌انجامد، که به‌منظور توسعه و انتشار جغرافیایی، از توانایی زیست در محیط‌های مختلف برخوردار باشند. در این خصوص، می‌توان به گسترش و یا محدودیت دما اشاره کرد، که از عوامل مهم در وابستگی به یا استقلال از محیط است. محدودیت‌های زیستگاهی و بومی شدن گونه‌ها موجب بروز رفتارهای اختصاصی و الگوهای تغذیه، تولید مثل و مهاجرت و سازش‌های فیزیولوژیک شده است و شرایط مساعد دریایی، اقلیم، مواد غذایی در دسترس و سایر عوامل زیست‌محیطی و بوم‌شناختی که از دلایل عمده بومی شدن گونه‌ها به‌شمار می‌آیند، در واقع تأمین‌کننده نیازهای زیستی به‌شمار می‌آیند و می‌توان آنها را گونه شاخص معرفی کرد (۲).

فهرست نهایی ماهیان خلیج فارس (با احتساب تنگه هرمز و منطقه مرزی خلیج عمان)، مشتمل بر ۹۰۷ گونه از ۱۵۷ خانواده است که از این تعداد ۲۸ خانواده با ۹۳ گونه (۱۰ درصد کل گونه‌ها) مربوط به ماهیان غضروفی (۱۸ خانواده با ۵۹ گونه کوسه ماهیان و ۱۰ خانواده با ۳۴ گونه سفره ماهیان) و ۱۲۹ خانواده با ۸۱۴ گونه (۹۰ درصد کل گونه‌ها) مربوط به ماهیان استخوانی است (جدول ۲). تعداد ۶۲ خانواده با یک جنس و یک گونه و ۲۵ خانواده با تعداد بیش از ۱۰ گونه در خلیج فارس و تنگه هرمز زیست می‌کنند. ۱۲ گونه از ماهیان خلیج فارس و دریای عمان گونه‌هایی‌اند که در بخش‌هایی از دوره حیات خود به آب